

Alec Nove: Marknader och socialism

[Ur New Left Review, nr 1/161, januari- februari 1987.]

Jag är tacksam mot Ernest Mandel för hans tankeväckande kritik av mina teorier om ”marknads-socialismen” (*Till försvar för den socialistiska planeringen*, på marxistarkiv.se). Av en slump fick jag samma dag en kopia av ett angrepp på dessa tankegångar från den Nya högern: Crozier och Seldens *Socialism, the Grand Illusion* [Socialismen, den stora illusionen]. Författarna är lika lite som Mandel nöjda med att man blandar ihop plan och marknad, men givetvis från en motsatt ståndpunkt. Jag nämner detta för att betona att jag inte inte tror på laissez-faire-politiken och är mycket väl medveten om marknadens brister och begränsningar. En minimal roll för staten och en ohämmad jakt på profiter är ingen garanti för samhälleligt välstånd, och när dessa ideologer åberopar Adam Smiths namn är de faktiskt tvungna att förvanska hans verkliga idéer.

Mandel förnekar inte att man ”måste använda varuutbyte under de omedelbara efterdyningarna till en antikapitalistisk revolution”, då plan och marknad kan samexistera ”i osäkra bland- och övergångsformer”. Så jag förmodar att han precis som Marx anser att övergången till socialismen innebär att man gradvis ska klara sig utan marknaden. Det är här vi inte är överens. Delvis kan denna meningsmotsättning bero på vad jag tror är en oklarhet vad gäller definitioner från hans sida. Han har naturligtvis helt rätt när han anmärker att det under ”senkapitalismen” finns jättelika företag med varierande grad av vertikal integrering, där marknaden ersätts av en hierarkisk ”direkt fördelning”. Jag ägnade huvuddelen av sidorna 112-114 av min **Teori för en möjlig socialism** (på marxistarkiv.se) åt vad detta innebär, och även till det faktum att det jämte dem finns många tusen medelstora och små företag. Vi måste anta att stordriftens fördelar (och nackdelar) – teknologiskt, informationsmässigt, organisatoriskt – varierar enormt, och troligen också skulle variera enormt i en realistiskt tänkt socialism – vilket är orsaken till att det verkar riktigt att tänka sig flera sorters producenter. Mandel hamnar fel när han drar gränslinjen mellan plan och marknad, mellan *ex ante* och *ex post*. Givetvis tillverkas många varor på beställning! Gränsen mellan plan och marknad går förvisso inte mellan måttbeställda och färdigsydda skraddarkläder! Mandel säger att det ”inte [är] marknaden utan den planerade produktionen av lastbilar som avgör antalet karosser som ska tillverkas”.¹ Men vilken lärobok som helst säger oss att efterfrågan på karosser (och andra delar) härleds från marknadens efterfrågan på lastbilar! Självklart är det regel med någon sorts planering på förhand, till exempel förväntningar *ex ante*, inom de kapitalistiska marknadsekonomierna, vare sig dessa grundar sig på marknadsundersökningar eller avtal som förhandlats fram på förhand. I en socialistisk ekonomi får man väl också tänka sig att båtar och större tillverkningsutrustning kommer att tillverkas på specialbeställning, medan skor, kjolar och kål kommer att tillverkas eller odlas utifrån vad man förväntar sig att kunderna kan behöva, en förkänsla som kan visa sig vara felaktig och som måste bestyrkas *ex post*. Visst existerar marknaden, varuproduktion, när varor tillverkas för försäljning, för utbyte och inte för användning, och det är fallet oavsett hur vertikalt integrerad den ena eller andra varan är i produktionsprocessen.

Mandel frågar: är det på sin plats att använda bevis som valts ut från erfarenheterna i Sovjet? Ja, det fanns speciellt ryska eller sovjetiska faktorer – underutveckling, ”byråkratiskt vanstyre”. Men det finns lärdomar att göra vad gäller (till exempel) storlek, komplexitet, motsättningar mellan sår-intressen och allmänintressen, indikatorer för att uppfylla planen, investeringskriterier, priser i teorin och praktiken, drivfjädrar för att arbeta, nackdelar med stordrift inom jordbruket, det inflytande som användarnas behov har på planer och produktion, regionalpolitikens roll, och så vidare. Även om de sovjetiska meriterna vad gäller att hantera dessa och andra frågor (inklusive miljöför-

1 Ernest Mandel, **Till försvar för den socialistiska planeringen**, på marxistarkiv.se, s 2.

giftning) lämnar mycket övrigt att önska, så vore det dumt att förbise de sovjetiska erfarenheterna bara på grund av man har bestämt sig för att kalla dem ”icke socialistiska”.

Om det i Sovjetunionen idag finns många miljoner sorters varor och tjänster, som tillverkas och tillhandahålls av hundratusentals företag (industri-, byggnads, jordbruks-, transport-, distributions-, etc, etc), och om själva komplexiteten hos en planering utan marknad ger upphov både till byråkrati och ineffektivitet, då är det faktiskt inte särskilt relevant att förespråka ”demokrati” som ett bote-medel. Oavsett hur önskvärdt det än är att olika skikt ska ha rätt att organisera sig i påtryckningsgrupper, så kan det bara göra planeringsarbetet ännu mer komplicerat. Mandel berättar för oss att vanliga dödliga egentligen inte behöver välja mellan miljontals varor och tjänster, att de flesta människors behov är enformiga och till stor del går att förutsäga. Ja verkligen, fullständig oförmåga att förutsäga skulle göra livet omöjligt för varje system! Men man måste fråga sig: om det finns miljontals produkter i Sovjetunionen (precis som i väst), varför är det så? Poängen är, att medan Mandel och jag inte medvetet väljer mellan tusentals skor eller tusentals semesterresor, så finns de i tusental för att andra ska kunna göra andra val än våra. När ekonomin växer utöver en enkel tillvaro, så har folk ”större nöje av mer varierade måltider” (jag citerar Mandels egna ord), och även skor, resor, etc. Ju mer varierad produktionen är, desto större är också variationen på tillförda resurser. Ju större blir också bördan för de centrala planerarna. Mandel frågar: varför de centrala planerarna? Varför min betoning av storlek överhuvudtaget? Vet vi inte att helheten består av många delar, till vilka besluten kan överlåtas? Här tror jag att Mandel och de som tycker som honom lider av en blind fläck. Låt mig förklara vad den består av.

För det första: i en modern sammanhängande industriekonomi skulle planering på grundval av de ”förenade producenternas” medvetna bedömning av behoven leda till centralisering. De därav följande produktions- och allokeringensbesluten måste återspegla de prioriteringar som (med hjälp av någon sorts medel) har beslutats av ”samhället” eller dess representanter. Besluten som en gång har tagits måste genomföras, och det innebär att man binder resurser som har tillverkats i många delar av landet eller utanför det. Om man inte förutsätter ett ”överflöd”, i den meningen att det finns tillräckligt för alla och därmed inga problem med ömsesidigt uteslutande alternativ, så måste något organ (någon) fördela resurserna mellan olika användningssätt. Ja, det gör marknaden också, och den gör det på ett bristfälligt sätt. Men förekomsten av ett oräkneligt antal fritt avtalade horisontella kontraktsenliga förbindelser gör att centrum slipper en annars omöjlig börda, och det är därför inte förvånande att det är detta som rekommenderas av de sovjetiska reformivrare som står närmast Gorbatsjov.

Tertium datur?*

Mandel kritiserar mig för att jag bara ser två alternativ: administrerad fördelning och marknad (köp- och-sälj). Han vidhåller: *tertium datur*. Han betonar också att människan inte bara är konsument utan också producent, med frihet att göra val i egenskap av båda dessa roller. Ja, naturligtvis, men låt oss tänka igenom följderna. Vissa verksamheter är redan idag till sin natur omöjliga att decentralisera. Tag elnätet och järnvägsnätet som två exempel. ”Självstyre” på lokal nivå (en kraftstation, ett järnvägsavsnitt eller ett tåg) måste av uppenbara skäl bli ytterst begränsat: om man ska märka och agera utifrån en topp i efterfrågan på elektricitet eller antal passagerare så måste det ske högre upp i hierarkin, både idag och i ett tänkt socialistiskt samhälle. Det är i själva verket därför jag rubricerar dessa sektorer som av nödvändighet centraliserade. Men jag förespråkar verkligen att huvuddelen av ekonomin decentraliseras, så att folk kan bli så fria som möjligt, både som konsument och producenter. Det är förvånande att läsa, att det enligt Mandels uppfattning ”enklaste – och mest demokratiska – sättet att anpassa de materiella tillgångarna till de samhälleliga behoven... inte [är] att föra in ett mellanled med pengar mellan dem, utan att ta reda på människors behov genom att

* Ett tredje alternativ – öa.

helt enkelt fråga vilka de är.”² Ändå är stötestenen uppenbar. Hur kan man på detta sätt upptäcka hur relativt starka människors behov är, en styrka som (oavsett hur ofullständigt) visar sig i deras villighet att betala? Hur ska man hantera ett förutsägbart resultat – att de totala önskemålen överskrider medlen för att uppfylla dem? Och kvalitet: vem kommer exempelvis att välja de billigare köttbitarna? Slutligen: hur ska de medborgare kompenseras som upptäcker att det de vill ha inte finns att få tag på? Och vilken makt har planerarna att garantera att deras beslut verkligen genomförs? Det räcker inte att svara att vissa trängande behov är klara prioriteringar: mat till de svältande och medicin till de sjuka borde gå före lyxartiklar. Jag håller med, men vi har kommit längre än denna sorts enkla värld. För att återigen citera Mandel, vi har ”större nöje av mer varierade måltider.”

Men jag har kommit bort från min grundläggande poäng. Låt oss titta närmare på vilken logiken är när besluten tas decentraliserat, vare sig de tas av en kund, en producent, en förment uppfinnare, en kommun, eller för den delen ett lokalt planeringskontor. De har alla en sak, ett krav, gemensamt: att det behöver tillföras ett antal olika materiella resurser. En del av dessa kan verkligen tillhandahållas centralt i förhållandevis förutsägbara mängder: vatten, till exempel, eller elektricitet. Andra, många tusen andra, behöver tillverkas och levereras av en mängd andra företag. Dessa kan i sin tur bara tillhandahålla dem om de kan få tag på de produktionsmedel som behövs för detta ändamål, och om de har tillräcklig kontroll över vilka varor och tjänster de kommer att tillverka så att de kan leverera det kunden faktiskt begär. Här kan vi bortse från den i sig själv viktiga frågan om hur man kommer fram till besluten, graden av självstyre eller deltagande inom produktionsenheten. Det viktiga är att det är ett decentraliserat beslut som kräver tillförsel av material för att kunna genomföras. Hur ska man få till stånd dessa i Mandels värld? Genom att ansöka hos de ”förenade producenterna” eller något planeringskontor? Om vi erinrar oss att varje beslut gäller tillförsel av flera olika saker, som tillhandahålls av ett antal olika företag som i sin tur kräver olika resurser, kan han då verkligen inte inse hur överväldigande komplicerat det blir? Användning av datorer kan snabba på beräkningarna och hjälpa till att uppnå en materiell balans. Men det kommer att vara människor, inte datorer, som sköter prioriteringarna och bedömer om ett nytt förslag eller uppfinning ska få materiellt stöd.

Mandel skulle mycket väl kunna svara att uppfinnaren in spe har problem även idag, om så bara att skaffa fram nödvändigt kapital. Sant. Men om han övervinner detta hinder, så är det mycket enklare att få de nödvändiga leveranserna: genom att köpa dem. Han tänker sig någon sorts diffus ”demokratisk” lösning som för mig inte verkar förnuftig institutionellt, eller så lever han i en värld av överflöd, i den mening att det finns kapacitet att möta alla rimliga krav på resurser och att dessa behov helt och hållet går att identifiera på förhand. Eller så är det ett statiskt jämviktstillstånd, som i sig själv inte innehåller något skäl att förändra de existerande produktions- eller konsumtionsmönstren, eller de befintliga leveransvägarna.

Ja, naturligtvis är inte människan bara konsument utan också producent. Det är därför jag ägnar utrymme i min bok åt begreppet ”producenternas preferenser”. Ja, det kan mycket väl vara så att folk skulle föredra mer fritid om ”det mänskliga förvärvsbegäret... [inte] stimuleras genom reklam och militant kommersialisering.” Eftersom orden inom citationstecken kommer från min bok (sid 18, på marxistarkiv.se - öa), så predikar han för en omvänd. Ja, arbetslöshet är ett gissel och jag är också bedrövad över överdriven ”auktoritär disciplin”. Mandel antyder att även den mest begränsade förekomst av marknadsförhållanden skulle leda till en rad oönskade konsekvenser. Jag kan medge att det finns risker här, precis som allokering utan marknad kan ge upphov till byråkratiska deformationer. I själva verket påstår jag att det inte bara kan bli det, utan att det måste ske. Som jag har försökt visa i min bok var två så väldigt olika marxister som Isaak Rubin och Charles Bettelheim ense om att ”varuproduktion” hade ett nära samband med att produktionsenheterna var självstyrande, åtskilda. Ju mer allomfattande planen är, desto färre val rörande produktion, resurser, kompanjoner kan göras på de producerande företagens nivå, och det är fallet oavsett graden av demokrati under valen till de församlingar som godkänner planen. Jag anser också att varje med-

borgare eller grupp av medborgare som på egen risk vill tillhandahålla en vara eller tjänst som de tror att det kan finnas behov av, i princip ska vara fria att göra det, kunna få tillgång till de materiella medel som krävs och erhålla en inkomst (vinst) om de lyckas. Det borde vara en väsentlig del av deras rättigheter och friheter *som producenter*, rättigheter som skulle kränkas om en ”socialistisk polis” skulle beordras att hindra dem. Om varorna och tjänsterna i fråga tillhandahölls på ett tillfredsställande sätt inom den offentliga sektorn, så skulle möjligheten att göra vinst inte existera. I Sovjetunionen har jag således sett att bönderna inte tar med privat smör till marknaden om det finns tillräckligt med smör i de statliga butikerna till officiellt pris.

Även jag anser att folk bör kunna välja var och hur länge de ska arbeta. Det kanske är oförenligt med det löpande bandet och industrier med kontinuerliga processer, men redan idag är de flesta inte indragna i den sortens verksamhet. Det är inte oförenligt med att en del medborgare väljer att tillhandahålla varor och tjänster till försäljning. Inte heller är det något hinder för den omfattande mångfald av informellt samarbete som Mandel talar om, eller för konsument- eller producent-samhällen för de som vill leva och arbeta på det sättet.

Mandel säger att framställningen av elektricitet inte ”behöver... marknadskrafter eller någon centraliserad byråkrati för att fungera smidigt.” Detta är faktiskt ett exempel på en sektor som jag ofta kallar ”planeringsbar”: homogen vara, efterfrågan till stor del förutsägbar *ex ante*. Men den är, och bör vara, centraliserad i Storbritannien, Frankrike och Sovjetunionen just därför att det bara är centrum som har information om vilka efterfrågetoppar hela systemet måste ha kapacitet att möta, idag och om fem år. Ledningen för ett lokalt kraftverk kan inte veta vad *systemet* behöver.

Mandel slår, helt riktigt, fast att många av de viktiga uppfinningar som varit till nytta för mänskligheten gjordes utan ”stimulans från marknadsrelationer och penningersättning”, och jag håller med om att Pasteur och Fleming handlade utifrån andra och högre motiv. På en mycket mindre upphöjd nivå syftar varken Mandel eller jag till att tjäna pengar på att föra vår diskussion. Men en utbredd användning av uppfinningar, och till och med framställningen av *New Left Review*, kräver att man skaffar fram och använder materiella medel, produktionsmedel som kan ha andra användningsområden. Mandel tar egentligen aldrig itu med frågan om hur produktionsmedlen ska produceras eller fördelas. Ja, man kan tänka sig ett möte med delegater som diskuterar hur man ska använda läder (hans exempel). Men även väldigt enkla produkter kräver tillförsel av ett stort antal ibland ytterst specifika beståndsdelar, och hur ska man, med hänsyn till de tusentals olika produktionsfaktorer som finns, och utan en hierarkisk maktpyramid, kunna garantera att delegaternas möten resulterar i att produktion och tillförsel hänger ihop – om inte produktionsfaktorerna kan köpas och pyramiden blir onödig? Tyvärr, *tertium non datur*.

Vi behöver inte diskutera om de viktiga sektorer där vinstkriterier inte bör gälla: hälsovård, utbildning, offentliga bostäder, postväsen, kollektivtrafik i städerna, miljöskydd, vattenförsörjning, gatubelysning och -renhållning, parker, etc tillhandahålls inte i syfte att tjäna pengar. Men även här måste vi påpeka att de offentliga myndigheterna måste kunna få tag på materiella medel för att genomföra sina demokratiska beslut. Annars kan – som det händer i Sovjetunionen – en lokal sovjet besluta att bygga eller reparera en skola, men sedan inte få tag på nödvändigt byggnadsmaterial, som det är brist på och vilket har ransonerats av en leveransbyrå någonstans långt borta.

Det framgår klart av min bok att jag är för självstyre som princip. Jag ser dock begränsningar med att mycket stora sektorer har en stark monopolställning: för det första kan avsaknaden av konkurrens, det vill säga alternativ för brukarna, ge upphov till maktmissbruk från producenternas sida, och därav följer behovet av central reglering. För det andra kan det inte finnas någon förnuftig grund för att underenheter, som i det redan åberopade fallet med ett enskilt kraftverk i ett elnät, ska kunna ta självständiga beslut.

Ekonomiska korrigeringar

Misstag kan ske i alla system, här är jag och Mandel överens. Jag håller också med om att en oreglerad marknad kan ge upphov till omfattande konkurser och massarbetslöshet, som är slösaktiga sätt att upptäcka fel. Det är därför jag (bland andra skäl) hamnar i dispyt med ”Chicago-ideologerna” och de som har smittats av privatiseringssjukan. Men det är verkligen en fantasi att, som Mandel, tro att en verklig demokrati kommer att garantera att majoriteten kommer att rösta för de nödvändiga korrigeringarna. Det förutsätter att det är uppenbart vilka handlingar som krävs. I en centraliserad ekonomi är det oerhört svårt att exakt veta vem eller vad som är ansvarig för det ena eller andra krånglet, och i frånvaro av överflöd innebär korrigeringarna vanligtvis att resurser överförs mellan olika användningsområden. Kanske delar Mandel den illusion som Bucharin en gång hade, att de ”förenade producenterna” kommer att veta vad de ska göra, eftersom detta alltid visade sig i ”de statistiska beräkningarnas torra siffror”. Detta är i själva verket ett recept för att politisera motstridiga krav på resurser. Ändå ställer Mandel detta i motsats till den förödelse han förutser om ”självständiga företag” tar beslut ”som ett resultat av speciella, uppsplittrade intressen.” Om intressena är speciella, som de oftast är, och folk handlar utifrån en med nödvändighet begränsad och delvis syn på vad de anser vara bäst för dem, så kommer det ändå att uppstå motsättningar, och alternativet till oberoende är beroende, hierarkiskt underordnande. Enligt min uppfattning är detta i viss mån oundvikligt, men jag söker efter sätt att minimera det med hjälp av en marknadsrelaterad självständighet.

Mandel gillar inte konkurrens, men som jag upprepade gånger har betonat är det en oundviklig följd av att brukarna har olika alternativ. *New Left Review* konkurrerar med andra tidningar om läsarnas uppmärksamhet. En restaurang, en teater, tillverkare av kjolar och elektronik letar efter kunder, och de sistnämnda ska ha rätt att hitta andra leverantörer om de inte är nöjda. Mandel ser fram mot att avskaffa penningincitament. Även jag föredrar högre motiv, såsom engagemang, lojalitet, stolthet över ett väl utfört arbete, en känsla av att göra nytta för samhället. Jag delar hans förakt för yuppie-mentaliteten. Men att skaffa sig köpkraft är, och kommer troligen att förbli, en av de viktigare (om än inte den enda) mänskliga drivkraften. Pengar utgör också en oundgänglig måttstock för att bedöma förhållandet mellan kostnader och resultat, och även hur stora behoven är. Varför är det ”utopiskt” att tänka sig en kombination av ”strävan efter materiella fördelar” och ett ”fritt accepterande av ett ökat socialt ansvar”? Jag tycker då definitivt att jag påverkas av båda dessa motiv! Varför ska en duktig och samvetsgrann kirurg inte göra sitt yttersta för sina patienter utan att först fråga hur de kommer att betala, och ändå sträva efter att ta med hela sin familj på semester till Madeira? Mandel talar om en ”samhällelig återbäring” som skulle tillfalla hela samhället om det skulle arbeta bra. Det skulle kunna fungera bra i ett litet samhälle där alla känner alla. I ett land med hundra miljoner invånare eller däromkring har man problemet med folk som åker snålskjuts, bristen på tydliga samband mellan ansträngning och resultat, och att drivkraften skulle vara alltför vag.

Mandel anser att till och med en begränsad tillit till marknaden obehagligt skulle leda till ”överkapacitet, överproduktion och arbetslöshet”. Inte nödvändigtvis om staten använder sin planeringsförmåga för att undvika sådana faror. Jag förnekar inte att dessa faror existerar. Inte heller inser jag varför ”penningersättning till chefer” skulle leda till ”fast anställning och förtryckande beteende”, i synnerhet om cheferna är ansvariga inför arbetarna (som kan vara beredda att betala extra för en bra chef!). I Sovjetunionen påpekas att den relativa underbetalningen av chefer gör det svårt att övertala bra personer att acceptera jobbet! Mitt argument är bara att belöningar och skillnader (oavsett om det är för chefer, verktygsmechaniker, soppubbar eller professorer) ska vara tillräckligt stora för att ge upphov till de önskade ansträngningarna, varken mer eller mindre. Slutligen: ”de förenade producenternas självstyre” i ett stort land, för att inte tala om hela världen, är för mig en paroll, inte ett praktiskt program. Vi är fortfarande inte överens om denna ganska grundläggande punkt.

(Översättning från engelska, Göran Källqvist.)